מערת מגורים מתקופת הברזל 2 בהר הזיתים

נורית פייג

בשכונת א־שיח׳, ברכס הדרומי של הר הזיתים, מעל נחל קדום (נ״צ רי״ח 22370–78/63122–30; רי״י 17370–78/13122–30), נתגלו שרידי חציבות ומערת קבורה על פני השטח לקראת בנייה במקום. סמוך להם נתגלתה מערה טבעית, ובה מבנה מתקופת הברזל 2 (איור 1; תכנית 1).[1]

הר הזיתים צופה אל הר הבית והוא מקודש לשלוש הדתות, ולכן זכה למחקר מקיף במאה הי״ט. את האזור סקרו וחפרו קלרמון־גאנו (Clermont-Ganneau 1874; 1896–99), האב ונסאן (Vincent 1902) וסאלר (Saller 1957).

הר הזיתים נסקר גם בסקרי ירושלים ובנימין (מזרח), ובמהלכם נתגלו אתרים חדשים במדרונותיו המזרחי והדרומי (קלונר תשס״ב; דינור ופייג תשנ״ג). כמה מאתרים אלו סמוכים לאתר הנדון, וגם בהם נמצאו מערות ומתקנים, חלקם מהתקופה הביזנטית וחלקם לא תוארך (קלונר תשס״ב: אתרים 430, 439, 503; אתרים בוואדי קדום: 491–496). בחפירה זו נפתחו שני שטחים (A ו־B; תכנית 1), והם יתוארו להלן.

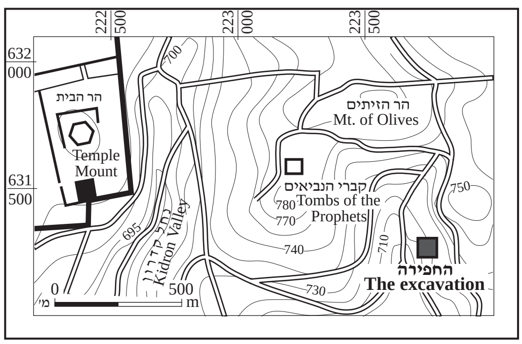

איור 1. מפת איתור.

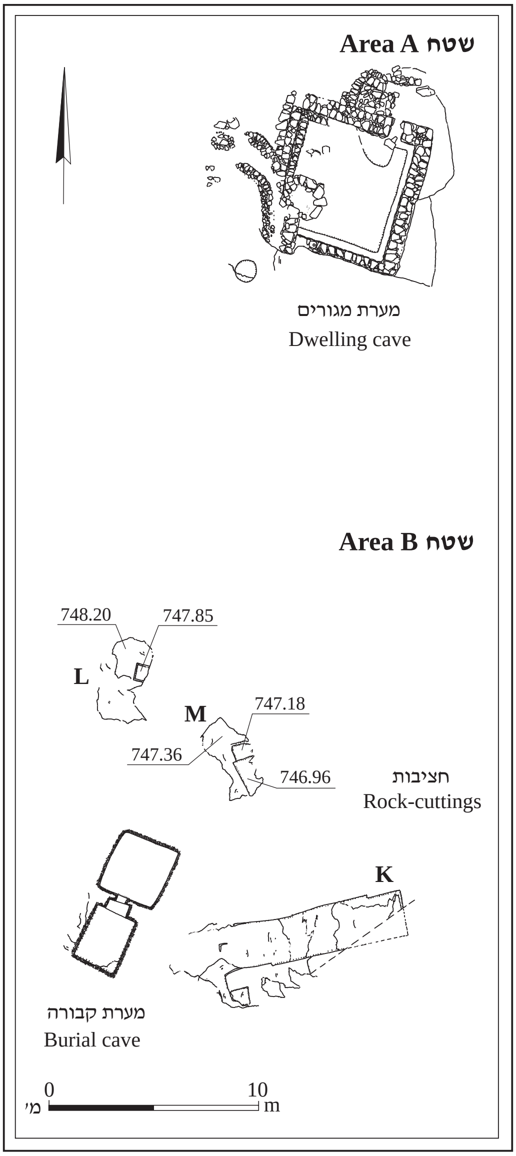

תכנית 1. שטחי החפירה.

החפירה

שטח A: מערת מגורים

במערה טבעית, שתקרתה התמוטטה כנראה בעבר, נחשף מבנה מרובע מתקופת הברזל 2 (7.25 × 7.50 מ׳; תכנית 2; איור 2); חלקים קטנים מתקרת המערה ודופנותיה שרדו. במבנה הובחנו שני שלבים, בשניהם הייתה למבנה רצפת עפר מהודק והכניסה אליו הייתה מצפון־מזרח.

שלב א׳. על סמך מתארו של הסלע הטבעי, נראה שהמדרון מצפון־מזרח למערה היה מתון, ולכן נקבע שם פתח המבנה. יש להניח שלמערה ירדו במדרגות, אך הן לא שרדו. קירות המבנה (W9: 0.6 מ׳ רוחב; W3: 1.1 מ׳ רוחב) בנויים אבני גוויל גדולות ששולבו בהן אבני גזית, והם נסמכו לסלע הטבעי. הקיר המזרחי (W8) נבנה מתחת לסדק שנמשך לרוחב הצד המזרחי של המערה, ולכן כנראה הוא רחב יותר משאר הקירות.

קיר 3 נבנה משורת אבנים אחת שאליה הוצמדה שורת אבנים נוספת כדי לתמוך בקיר שאינו נסמך על דופן המערה; גובה הקיר, 2.2 מ׳, הוא כנראה גובהו המקורי. קיר 9 השתמר למלוא גובהו (1.4 מ׳) והוא שולב בדופן המערה לגובה של עוד מטר אחד.

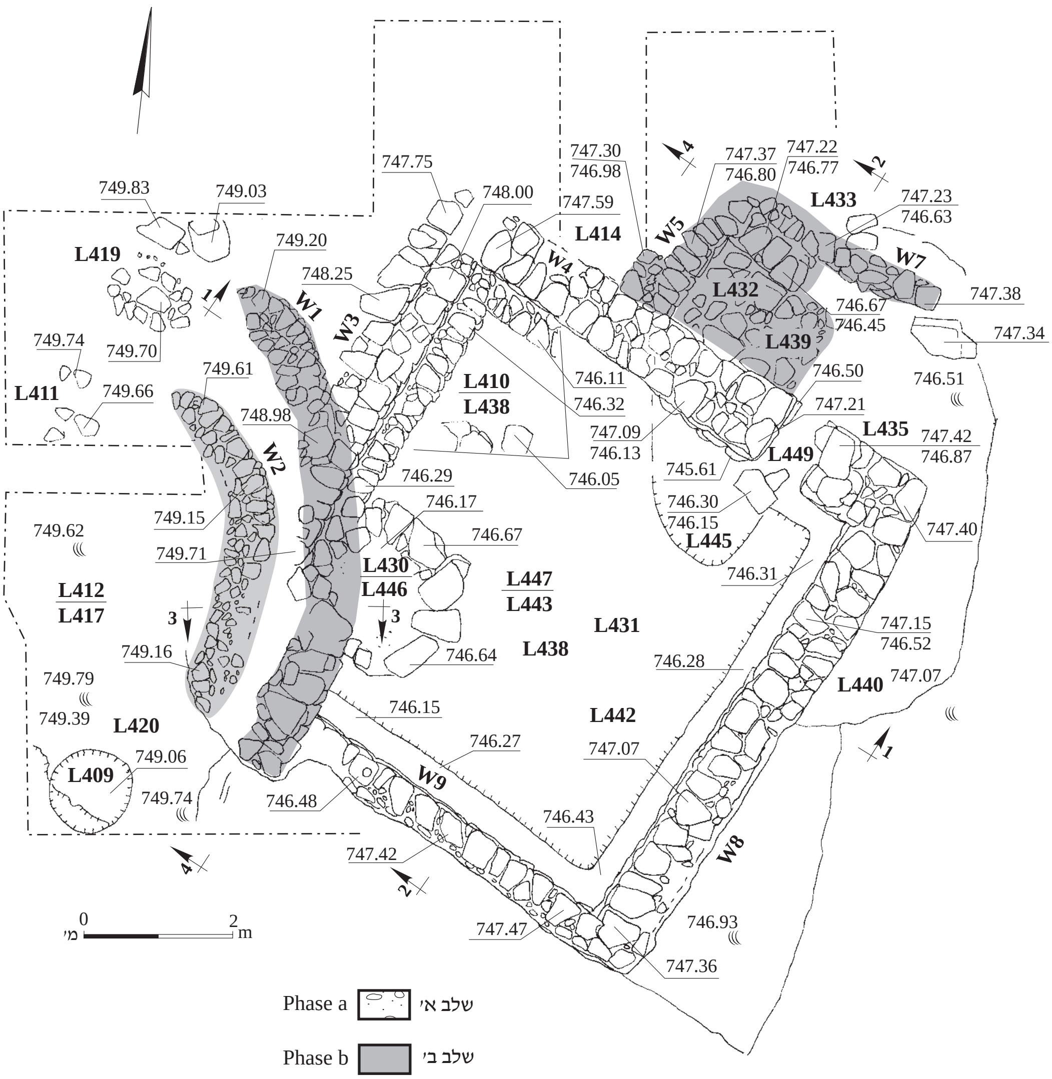

תכנית 2. שטח A, מערת מגורים: תכנית וחתכים (בעמוד ממול).

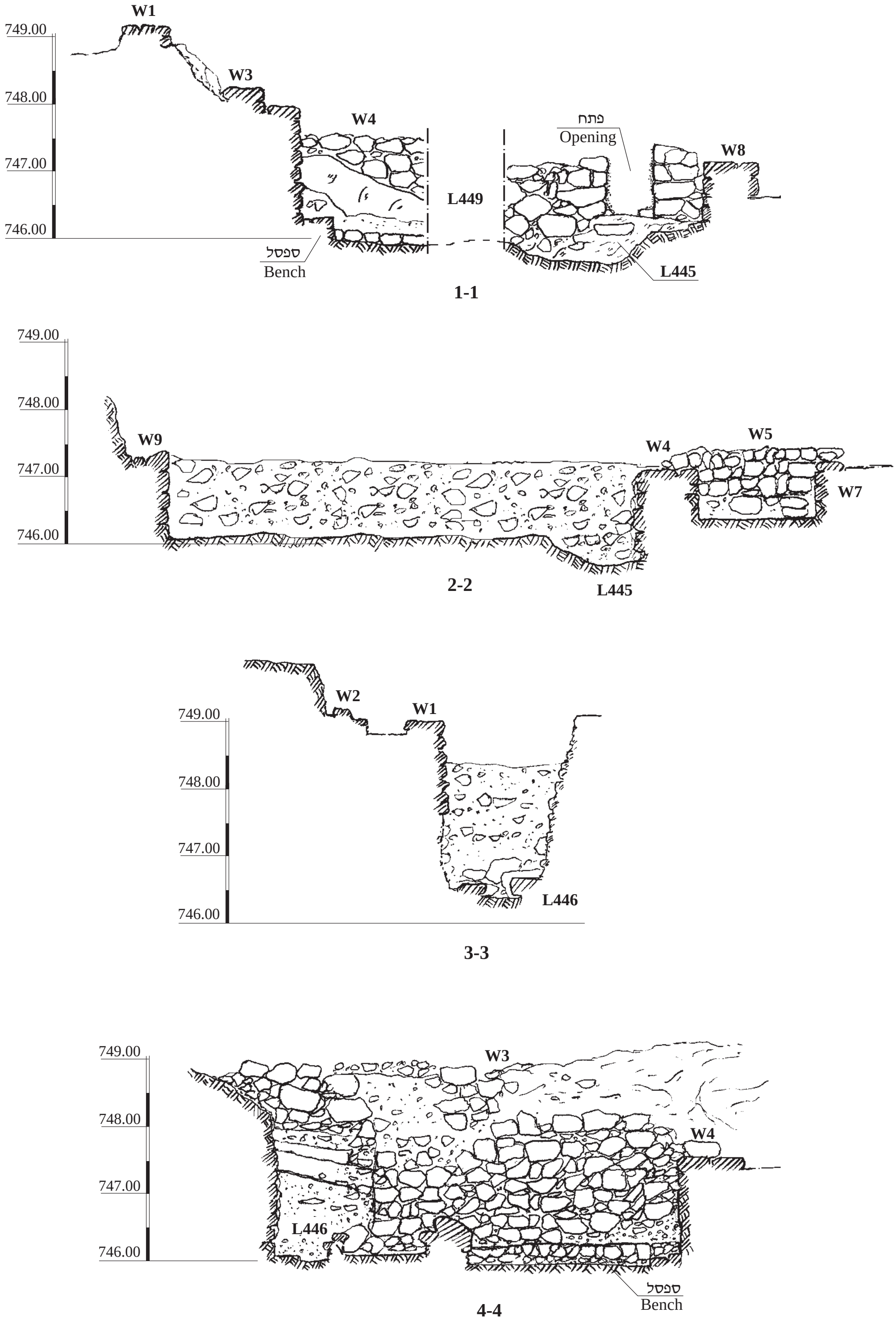
W1
749.00
748.00
747.00
746.00
W3
W4
פתח
Opening
W8
L449
ספסל
Bench
L445
1-1
W9
W4
W5
W7
L445
2-2
W2
W1
L446
3-3
W3
W4
L446
ספסל
Bench
4-4

תכנית 2. (המשך).

לאורך הקירות נחצבו ספסלים. לאורך קיר 3 ובפינתו עם קיר 4 נבנו הספסלים מאבני גוויל, מאחר שהם אינם צמודים לדופן המערה. צמוד לקיר 3 מבפנים נחשף מתקן מעוגל, בנוי אבנים גדולות (L446; 1.8 מ׳ קוטר). לא נמצאו בו ממצאים ותפקידו אינו ברור (תכנית 2: חתך 3–3; איור 3).

רצפת המבנה (L438) עשויה עפר מהודק שהושתת על הסלע הטבעי. בור לא־רגולרי חתך את הרצפה מדרום־מערב לכניסה (L445; 0.35 מ׳ עומק; תכנית 2: חתכים 1–1, 2–2; איור 4). בבור נמצאו שרידי טיח וכלי חרס מעטים, ובהם קערות ופכים, האופייניים למאה הח׳ לפסה״נ בממלכת יהודה.

איור 2. מראה כללי של המערה, מבט למזרח.

איור 3. המתקן המעוגל (L446), מבט למערב.

שלב ב׳. בשלב זה נערכו שינויים במבנה. מעל קיר 3 נבנה קיר מעוגל (W1), שנסמך על קיר 2 הקדום לו, אך באותו שלב, ששרד לגובה נדבך אחד. שני הקירות (W1, W2) בנויים על ציר אחד, וכנראה נועדו לתמוך בדופן המערה ובתקרתה (תכנית 2: חתך 3–3). עם בניית קיר 1 הצטמצם מעט שטח המבנה, וייתכן שהוא חתך גם חלק מהמתקן המעוגל (L446). קיר 1 הושתת על מילוי עפר שהונח בפינה הדרומית־המערבית של המבנה (איור 5).

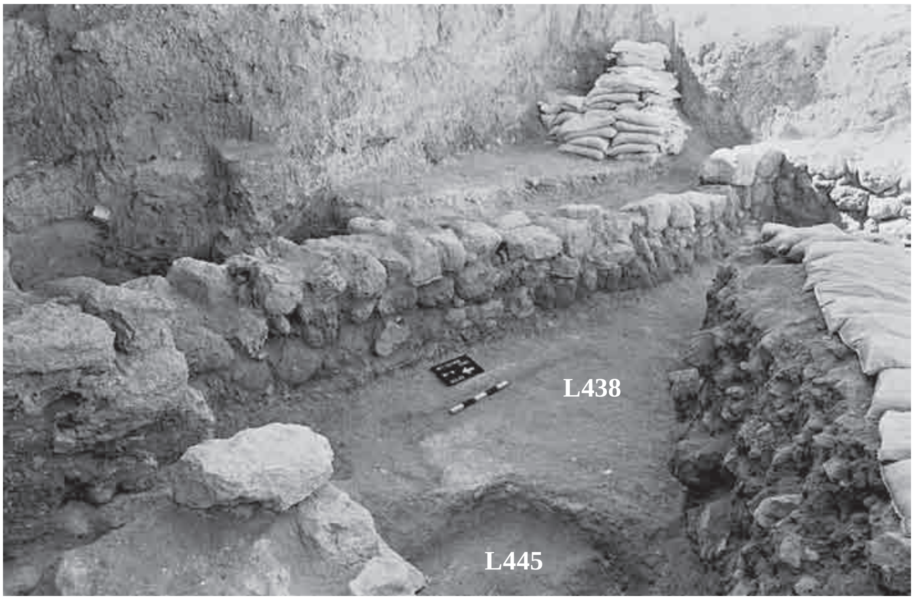

איור 4. רצפת המבנה והבור שחותך אותה, מבט למזרח.

איור 5. קיר 1, החותך את קיר 3 ואת הספסל הצמוד לו, מבט למערב; בתחתית התצלום, משמאל: המתקן המעוגל.

בשלב זה נוסף למבנה חדר (L439), מעין מבואה, צמוד לפן החיצון של קיר 4 (איור 6). אל החדר ירדו ממפלס הסלע בשלוש מדרגות, שנקבעו בפינת קירות 5 ו־7 (איור 7). החדר רוצף באבנים גסות, ונמצאו בו שברי כלי חרס רבים (ר׳ דיון להלן). ברצפת החדר שולבו כמה אבנים גדולות במקביל לקיר 5 — אולי בסיס למתקן כלשהו (איור 7).

איור 6. המבואה (L439), מבט למזרח.

איור 7. המבואה והמדרגות, מבט לצפון־מערב.

שטח B

כ־50 מ׳ מדרום־מזרח למערת המגורים נתגלו חציבות ומערת קבורה שחזיתה גלויה. בשטח זה לא נמצאו כלי חרס שיסייעו בתיארוך השרידים.

חציבות. סימני חציבה רבים נראו על הסלע, ונראה שאזור זה שימש מחצבה (תכנית 3). בחציבות L ו־M שרד מתארן של אבנים מלבניות. חציבה K רדודה (2 × 9 מ׳, עומק 0.15–0.10 מ׳ ממזרח למערב) וקרקעיתה שטוחה ומפולסת כדי שליש בחלקה המזרחי. אפשר שהחציבה שימשה משטח ייבוש או מתקן תעשייה כלשהו. לצדה נמצאו חציבות ושקעים.

מערת קבורה. המערה הייתה גלויה ושימשה לאחרונה בור אשפה (תכנית 4; איור 8). החזית (2.00 × 2.75 מ׳) נחצבה בקפידה. בכניסה למערה עוצב פתח רבוע ובו מסגרת שקועה לקליטת דלת, שעליה מעידה פותה. חדר הקבורה היחיד (L404; 3 × 3 מ׳) נמצא ריק מממצא.[2]

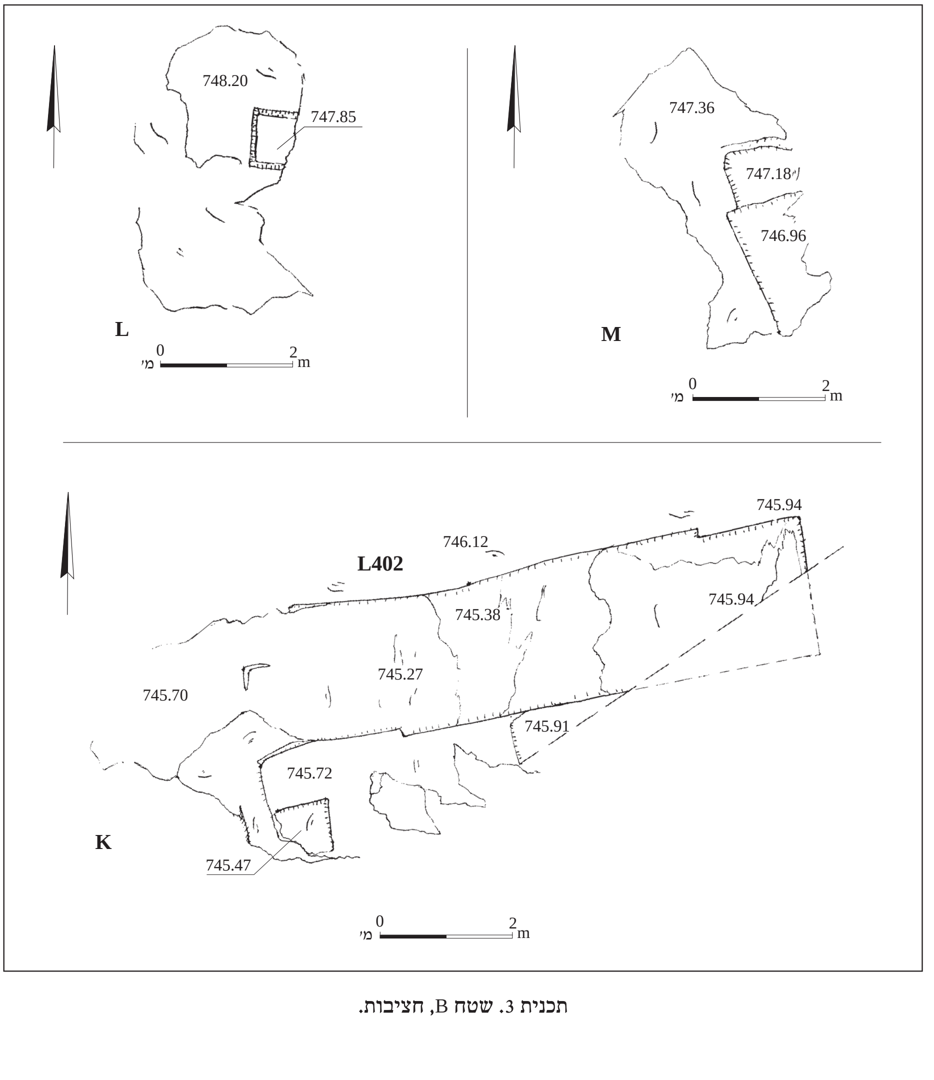

תכנית 3. שטח B, חציבות.

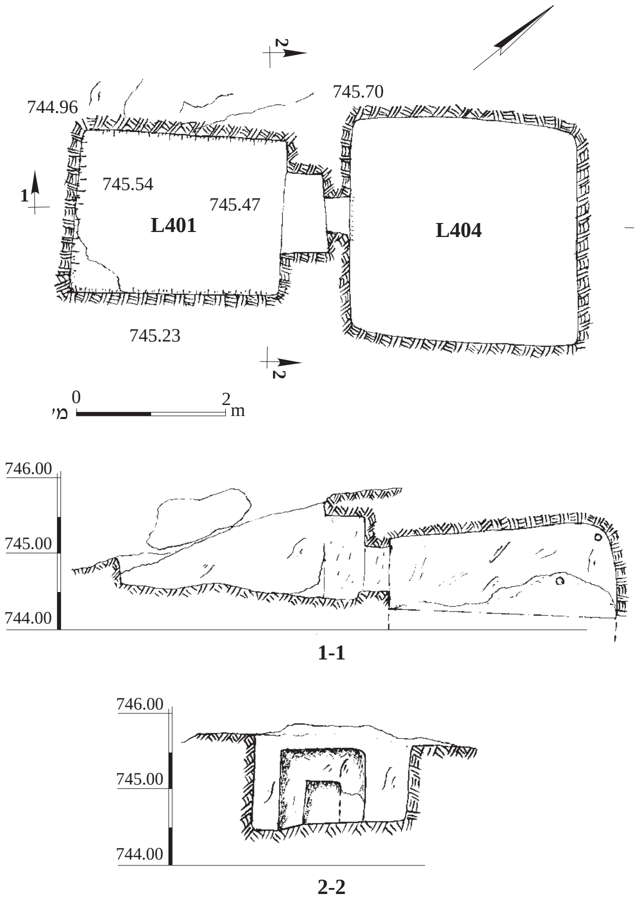

תכנית 4. שטח B, מערת הקבורה: תכנית וחתכים.

איור 8. מערת הקבורה, מבט לצפון־מזרח.

ממצא כלי החרס

המכלול הקרמי שנמצא במערה אינו רב, אך הוא כולל את מרבית הכלים האופייניים לתקופת הברזל 2 (המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ). הכלים נמצאו על רצפות המבנה (L438) והמבואה (L439). המכלול הומוגני וזהה בשני שלבי המבנה, והוא שכיח בירושלים ובסביבתה. קערה אחת מתקופת הב״ת 2 (ר׳ איור 13) נמצאה בגומחה בסלע, מחוץ למערת המגורים. מראי מקום למקבילות לכלים מפורטים בטבלות המלוות את איורים 9–12.

תקופת הברזל 2

קערות (איור 9:1–14).— לקערות מס׳ 1–9 דופן מעוגלת ושפה מקופלת, מעובה. הן אופייניות לממלכת יהודה ונפוצות במאה הח׳ לפסה״נ.

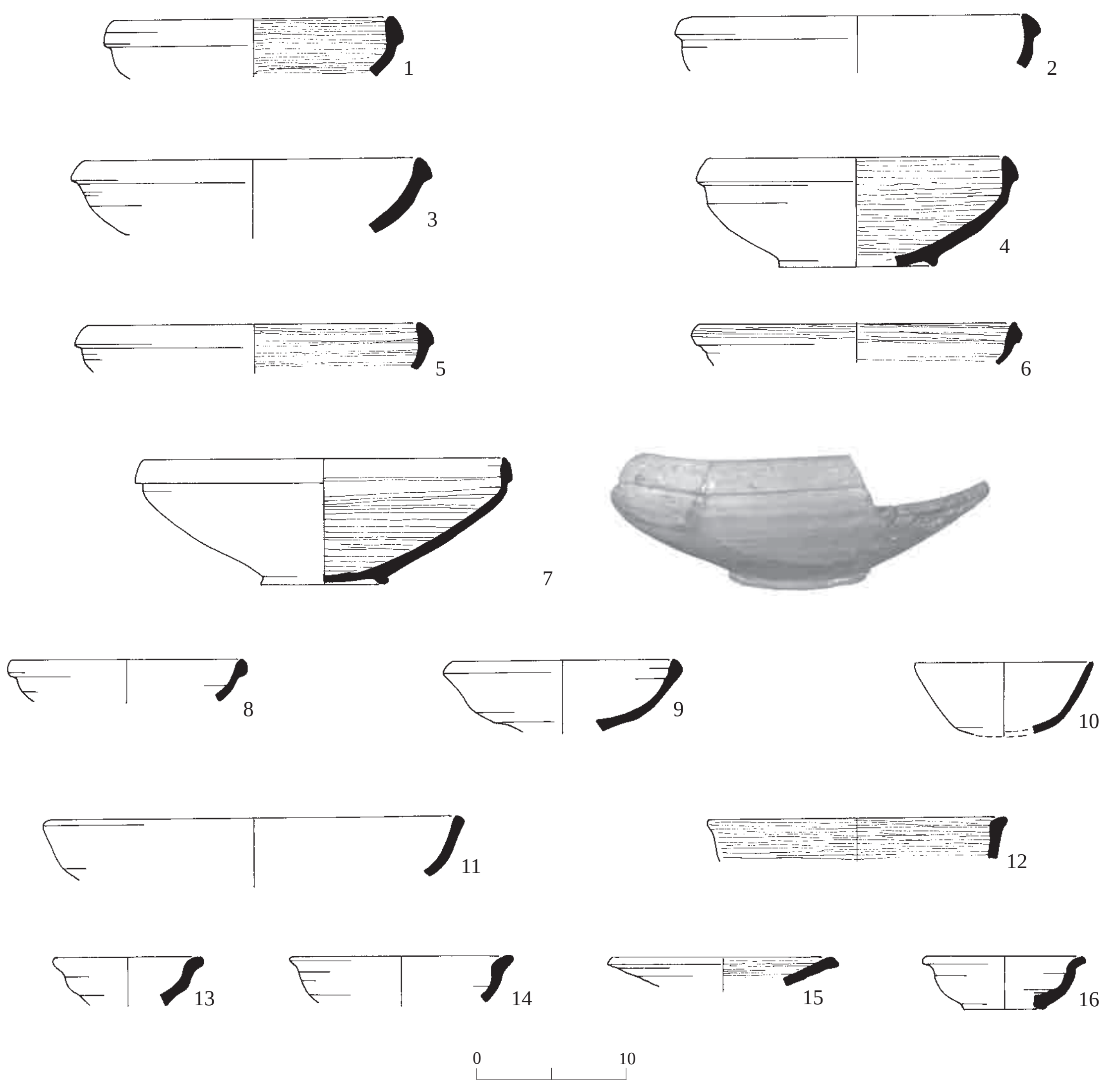

איור 9. כלי חרס מתקופת הברזל 2.

איור 9 ◄

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	הקבלות
1	קערה	91-1	432	לכיש III: Zimhoni 1990: Fig. 3:18
2	קערה	99-7	440	לכיש III: Zimhoni 1990: Fig. 3:17
3	קערה	91-2	432	עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Figs. 8:18; 21:10
4	קערה	74	432	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 32:1; 41:24 רמת רחל V: Aharoni 1962a: Pl. 17:6 נוקדים: Peleg 2004: Pl. 1:6
5	קערה	99-11	440	לכיש III: Tufnel 1953: Fig. 101:643 א־ראס: Edelstein 2000: Fig. 10:25 ראס אבו מערוף: Seligman 1994: Fig. 5:11 עיר דוד XI: De Groot and Ariel 2000: Fig. 17:16
6	קערה	99-12	440	
7	קערה	111	443	ראס אבו מערוף: Seligman 1994: Fig. 5:1
8	קערה	91	432	ח׳רבת אבו מוסרח: Peleg and Yezerski 2004: Fig. 2:8 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 32:2
9	קערה	99-13	440	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 13:4
10	קערה	99-5	440	ח׳רבת אבו מוסרח: Peleg and Yezerski 2004: Pl. 1:16 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 31:22; 54:3 עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 21:10 רמת רחל VA: Aharoni 1962a: Pl.11:7 עין גדי V: Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig.15:7
11	קערה		440	בית צפאפה: Feig 2003: Fig. 17:9 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 32:6
12	קערה	99-10	440	עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 22:11 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 13:11; 63:10

איור 9. (המשך).

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	הקבלות
13	קערה	19	410	רמת רחל VA: Aharoni 1962a: Pl. 11:11 עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 17:20 גזר: Gitin 1990:196–197, Pl. 22:8
14	קערה	69	432	ח׳רבת אבו מוסרח: Peleg and Yezerski 2004: Pl. 2:19 עין גדי V: Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig.14:12 שועפט: Rapuano and Onn 2004: Fig. 7:4 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 54:12; 57:17
15	צלחת	91	432	ח׳רבת אבו מוסרח: Peleg and Yezerski 2004: Pl. 1:12 עין גדי V: Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig. 15:3 קטמית: Beit-Arieh 1995: Fig. 4.8:1 עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Figs. 17:1; 19:11; 54:16 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 13:14; 24:16 לכיש III: Zimhoni 1990: Fig. 3:7, 10
16	קובעת	99-3	440	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 56:1, 2; 58:18; 60:3; 65:1

מקבילות נמצאו בלכיש שכבה III, בבית שמש שכבה II, בתל בית מרסים שכבה A, בתל באר שבע שכבות II–III ובערד שכבה X. הן שימשו עד חורבן הבית הראשון (586 לפסה״נ) ונמצאו ברמת רחל שכבה V, בלכיש שכבה II, בעין גדי שכבה V, בערד שכבות VI–VII ובתל עירא שכבה VI.

קערה מס׳ 10 נמנית עם טיפוס ״קערות האורז״ (Holladay 1976:284), האופייניות למאה החי׳ לפסה״נ. לקערות מס׳ 11 ו־12 שפה נוטה חוצה ואלכסונית; האחרונה מחופה וממורקת היטב, וכמותה נמצאו בעיר דוד שכבה XII ובתל בטש שכבה II. קערות מס׳ 13 ו־14 מזוות, ולהן שפה מעוגלת ודופן דמויית האות S. קערות מטיפוס זה הן לרוב מחופות אדום וממורקות. הן נפוצות במאה הח׳ לפסה״נ ונעלמות בסופה; בגזר הן מתוארכות למחצית השנייה של המאה הח׳ — המאה הז׳ לפסה״נ.

צלחת (איור 15:9).— הצלחת אופיינית למכלולי המאות הח׳–הז׳ לפסה״נ. היא נפוצה באתרי ממלכת יהודה.

קובעת (איור 16:9).— מהכלי נשתמרה קערה רדודה ששפתה נוטה חוצה. לצדה נמצאו עוד שני שברי קובעות.

קדרות (איור 10:1–7).— לקדרות מס׳ 1–3 דופן מעוגלת ושפה מעובה, נוטה פנימה; שפתן דומה לזו של הקערות באיור 9:1–9. הן נמצאו בשפע, בעיקר על רצפת המבואה (L432). כ־85% מהן מחופות אדום וממורקות מרוק אבניים; למרביתן אין ידיות. קדרות אלו נפוצות מאוד באתרי תקופת הברזל 2 ביהודה. לקדרה מס׳ 4 דופן עבה, וכנראה נפח גדול במיוחד.

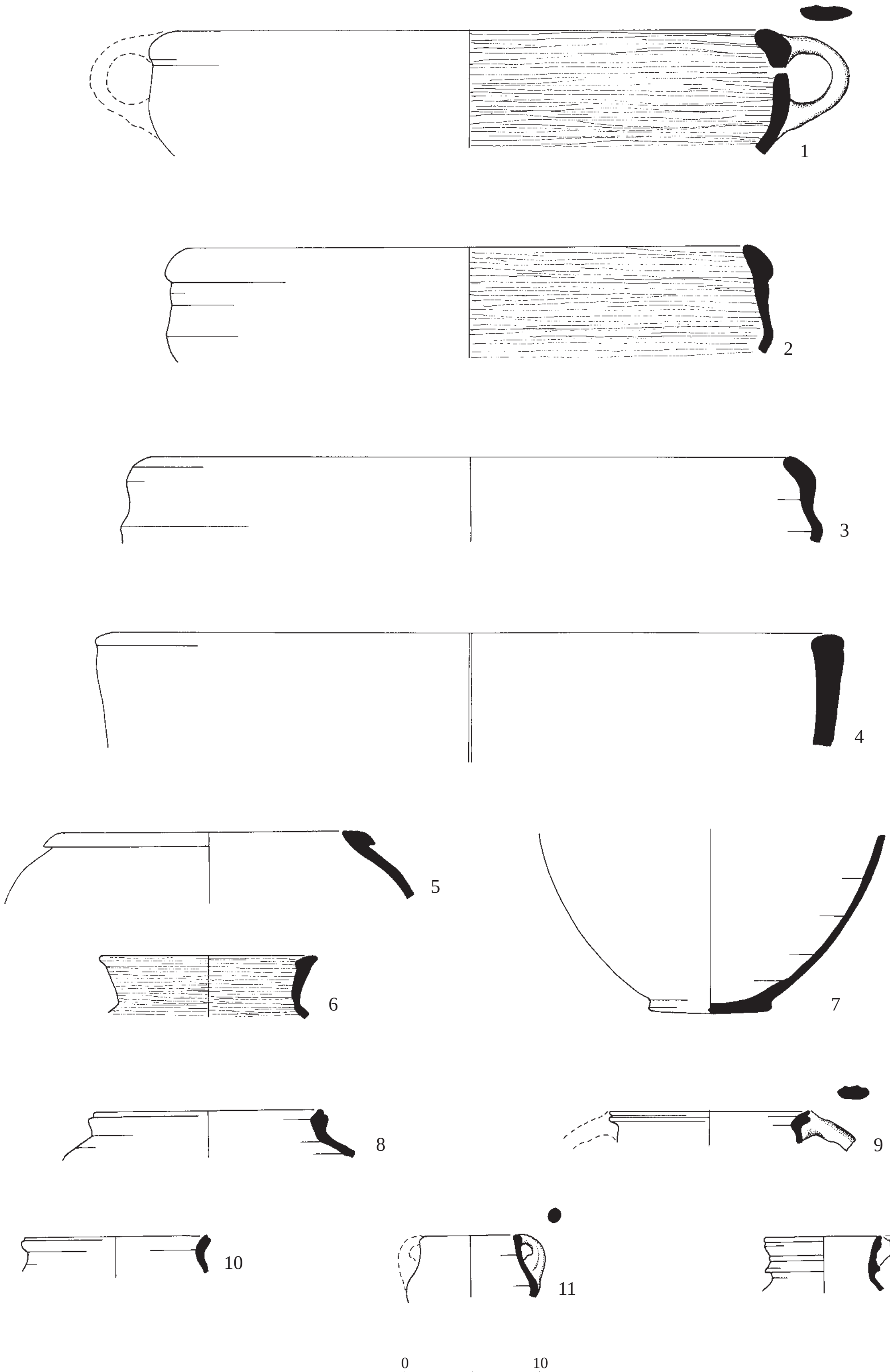

איור 10. כלי חרס מתקופת הברזל 2.

◄ איור 10

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	הקבלות
1	קדרה	99-2	440	עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 21:14
2	קדרה	87	432	העופל: Mazar and Mazar 1989: Pls. 13:13, 14; 18:23
3	קדרה	63	420	תל לכיש III: Zimhoni 1990: Fig. 4:1
4	קדרה	114	446	רמת רחל VA: Aharoni 1962a: Pl. 11:11 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 59:12, 13
5	קדרה	92	435	עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 25:6 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 25:5, 6
6	קדרה	91	432	תל בטש III: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 27:11 עין גדי V: Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig. 15:12 לכיש II: Zimhoni 1990: Fig. 31:1
7	קדרה	81	432	תל בטש III: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 28:7
8	סיר בישול	99-8	440	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 25:11
9	סיר בישול	69	432	תל עיטון I: Zimhoni 1985: Fig. 7:7
10	סיר בישול	78	432	עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 25:16 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 59:5 גזר: Gitin 1990:217–219
11	סיר בישול	91	432	תל עיטון I: Zimhoni 1985:72, Fig. 5:13
12	סיר בישול	99-1	440	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001:85–86, Photo 42, Type C9, Pls. 34:2, 3; 103:19 עין גדי V: Mazar, Dothan and Dunayevsky 1966: Fig. 17:1–5

קדרה מס׳ 5, כנראה מטיפוס ״קדרה־קנקן״, היא כלי גדול, סגור (כ־50–60 ס״מ גובה). נראה שהיו לה ארבע ידיות וכי שימשה כלי אגירה. קדרות מטיפוס זה החלו להופיע ביהודה במאות הי׳–הט׳ לפסה״נ, אך הן נפוצות יותר במאות הח׳–הז׳ לפסה״נ.

קדרה מס׳ 6 עשויה מטין חולי וממורקת מירוק גס; אף היא שימשה כלי אגירה. בלכיש שכבה II נמצא כלי דומה שלם, בעל גוף כדורי ובסיס שטוח; הוא צרוף היטב ואינו מחופה. מקדרה מס׳ 7 נשתמר הבסיס השטוח; הוא שייך כנראה לכלי רחב מאוד

ועמוק עם ארבע ידיות כמו הקדרה שנמצאה בתל בטש שכבה III.

סירי בישול (איור 10: 8–12).— נמצאו שני טיפוסים. לטיפוס 1 שייכים סירים מס׳ 8–11: לסירים מס׳ 8–10 שפה קצרה, מעובה בחלקה הפנימי, וחריץ עמוק (מס׳ 8, 9) או רדוד (מס׳ 10) בחלקה העליון החיצון. סירים מס׳ 8 ו־9 אופייניים למכלולים מהמאה הח׳ לפסה״נ בירושלים, בעופל (מכלול 6015), ובלכיש שכבות II–III. סיר מס׳ 10 נפוץ בעין גדי שכבה V (המאה הז׳ לפסה״נ), ובגזר הוא תוארך לאמצע המאה הט׳ – אמצע המאה הז׳ לפסה״נ. לסיר מס׳ 11, שהוא קטן מאוד, שפה כמעט שטוחה והחריץ בה רדוד מאוד. סיר דומה, ששפתו שטוחה לגמרי, נמצא בתל עיטון, והוא נפוץ מאוד בלכיש שכבה III.

סיר בישול מס׳ 12 נמנה עם טיפוס 2; הוא בעל צוואר עם רכס אחד בולט במרכזו וזיווי קל בבסיסו, גופו מעוגל ולו שתי ידיות משוכות מהשפה לכתף. סיר זה מתוארך למאה הז׳ לפסה״נ ונמצא ביהודה בלבד: בלכיש שכבה II, בעין גדי שכבה V, בתל עירא שכבה VI, בתל בית מרסים שכבה A, בערד שכבות VI–VII ובתל בטש שכבה II — האחרון הוא גבולו המערבי.

קנקנים (איור 11).— נמצאו שלושה טיפוסי קנקנים: טיפוס 1 הוא קנקן אגירה גדול בעל שפה מעוגלת, צוואר גבוה וגוף ההולך וצר כלפי מטה ומסתיים בבסיס מעוגל (מס׳ 1, 2). בתל בטש הוגדר קנקן מסוג זה ״רוזטה״; לטיפוס 2 שייך קנקן בעל גוף דמוי שק, שהולך ומתרחב כלפי מטה, ובסיס רחב ומעוגל (מס׳ 3, 4); ולטיפוס 3 שייך קנקן פערורי (מס׳ 5, 6), שהופיע לראשונה במאה הח׳ לפסה״נ בשינויים קלים בשפה. טיפוס 3 נפוץ בעיקר ביהודה, במחצית השנייה של תקופת הברזל 2, והוא שימש כלי אגירה. 300 קנקנים דומים, מונחים זה על זה, נמצאו במחסן בח׳רבת א־ראס בנחל רפאים; הגוצים למטה, על הרצפה, ומעליהם הארוכים יותר (Feig 1996:3). תופעה זהה נחשפה גם בתל פרעה (צפון) ובדותן.

אמפורות (איור 12: 1, 2).— האמפורות עשויות מטין צלהב גס; לשתיהן צוואר ארוך ושתי ידיות משוכות מהצוואר לכתף. כלי זהה נמצא בעיר דוד שכבה XII, שם הוגדר ״פך״.

פך (איור 12: 3).— זהו הכלי היחיד מסוגו שנמצא בחפירה; הוא עשוי טין אפור ולו ידית משוכה מהצוואר.

פכיות (איור 12: 4, 5).— נמצאו פכיות מעטות, ורק בסיסן נשתמר. לפכית מס׳ 4, ששרידי חיפוי אדום נשתמרו בה, בסיס אופייני לפכיות בעלות גוף גלילי. לטיפוס זה צוואר צר וידית משוכה מהשפה

איור 11

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	הקבלות
1	קנקן	91	440	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 46:2, 8; 63:4; 67:4, 5
2	קנקן	100	441	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 46:2, 8; 63:4; 67:4, 5
3	קנקן	78	432	עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 26:17
4	קנקן	95-2	431	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 55:8
5	קנקן פערור			תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 95:5
6	קנקן פערור	79	432	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 47:12; 61:2; 67:9

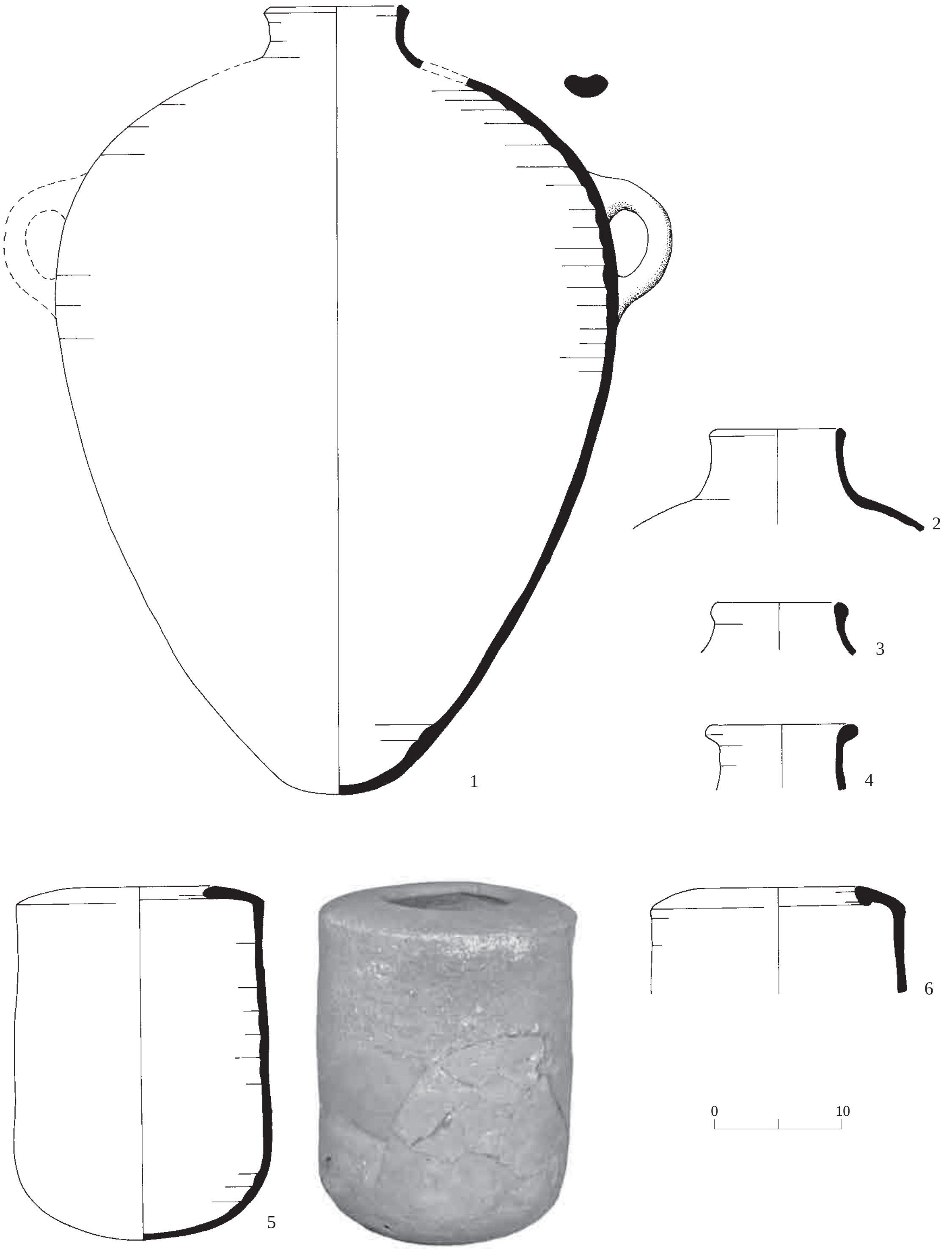

איור 11. כלי חרס מתקופת הברזל 2.

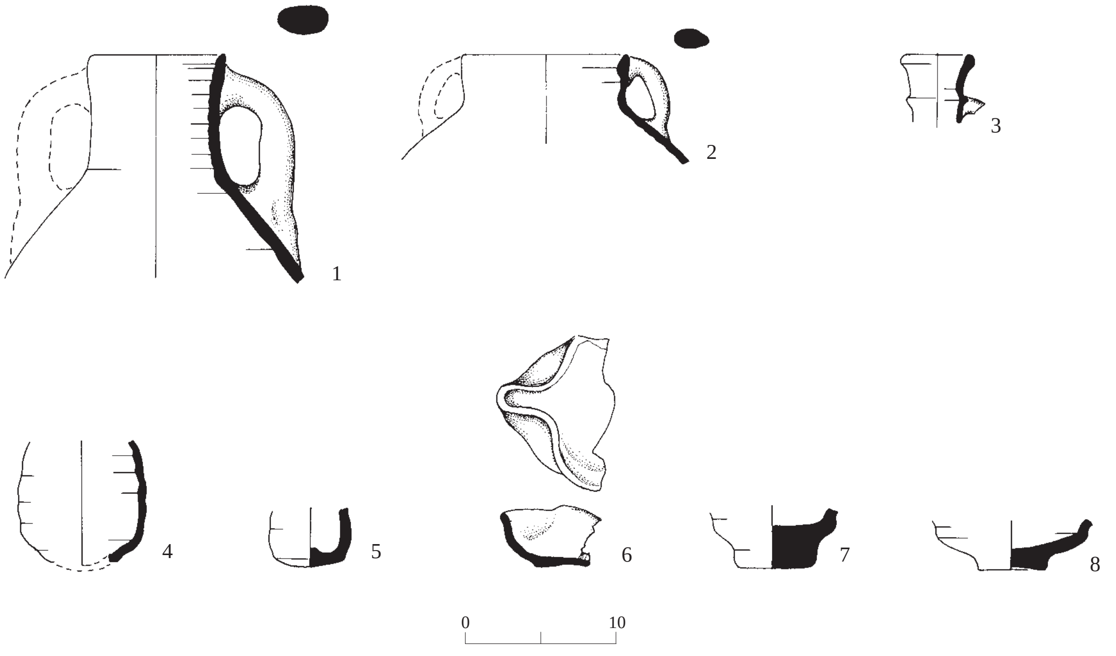

איור 12. כלי חרס מתקופת הברזל 2.

מס׳	הכלי	סל	לוקוס	הקבלות
1	אמפורה	69	432	עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 8:13 תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 89:6
2	אמפורה	70	434	עיר דוד XII: De Groot and Ariel 2000: Fig. 21:5
3	פך	99-2	440	לכיש II: Zimhoni 1990:45–46, Fig. 33:4
4	פכית	99	440	
5	פכית	91	440	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pls. 38:2; 50:4 לכיש II: Zimhoni 1990: Fig. 6:8
6	נר	78	432	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 75:5, 6
7	נר	99-6	440	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 50:15 לכיש III: Zimhoni 1990: Fig. 6:15
8	נר	87	432	תל בטש II: Mazar and Panitz-Cohen 2001: Pl. 26:14

לכתף. הפכיות המחופות מתוארכות למאות הט׳–הח׳ לפסה״נ, ואלה שאינן מחופות נפוצות יותר במאה הז׳ לפסה״נ, כפי שמעיד הממצא בתל מקנה ובתל בטש, שם הן שימשו כנראה בעיקר בתעשיית השמן (Mazar and Panitz-Cohen 2001:127).

לפכית מס׳ 5 גוף קצר, מעוגל, ובסיס רחב, מעוגל. הוא שייך כנראה לטיפוס פכיות שלהן ידית משוכה מהשפה לכתף קצרה ומודגשת. פכיות מטיפוס זה נפוצות מאוד לאורך כל תקופת הברזל 2 — עדות לכך שלשוני במידותיהן אין משמעות כרונולוגית.

נרות (איור 12:6–8).— נמצאו שלושה סוגי נרות: (1) נר בעל שפה צבוטה, נוטה חוצה, ובסיס שטוח (מס׳ 6); (2) נר בעל בסיס גבוה, מעובה (מס׳ 7); ו־(3) נר בעל בסיס גבוה ורחב (מס׳ 8). שני האחרונים עשויים מטין גס. נרות מס׳ 6 ו־8 נמצאו יחד על רצפה (L432). הנר בעל הבסיס הגבוה משמש בדרך כלל סמן כרונולוגי המבדיל בין מכלולי המאה הח׳ למאה הז׳ לפסה״נ (לדיון, ר׳ Mazar and Panitz-Cohen 2001:133–134); הופעתם של הנרות עם הבסיס השטוח והגבוה יחד מעידה על המשכיות בטיפוסי הכלים בשתי מאות אלו.

תקופת הברונזה התיכונה 2

קערה (איור 13).— הקערה תמימה. היא עשויה ביד מטין כתום־אדמדם ומחופה חום־אדמדם. הסירוק בחלקה העליון אופייני לקערות מתקופת הב״ת 2, אך בקערה זו הוא משתרע על שטח גדול יותר וצפוף יותר. קערות דומות נמצאו בירושלים, למשל בקבר C2 במדרון הדרומי־המזרחי של הר הזיתים (Kenyon 1966: Pl. XXIII:B), בנחל רפאים שכבה III (איזנברג תשנ״ד:86) ובתל בית מרסים (Albright 1933:Pl. 3:7).

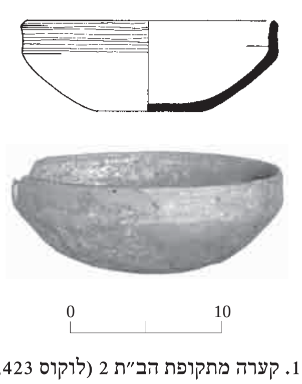

איור 13. קערה מתקופת הב״ת 2 (לוקוס 423, 426).

דיון

בנייה במערות

מערות מגורים הן תופעה מוכרת באזורי ההר והמדבר. מערות טבעיות מצריכות השקעה מועטה ומספקות את צורכיהם הדלים של תושביהן החיים בשולי הארץ הנושבת. במערות אלו נבנו מחיצות, לרוב קירות דלים, כדי להבדיל בין אזור המגורים לאזור הבישול. לעתים נדירות נבנתה חזית כניסה למערה; בנייה מוקפדת בצורתה ובאיכותה בתוך מערת מגורים נדירה אף היא.

ממצאים מתקופת הברזל 2 נמצאו במערות במדבר יהודה הצפוני והדרומי (אהרנשטם תשס״ב:97–99; וקסלר תשס״ב: טבלה 1; Aharoni 1961; 1962b; Avigad 1962; Bar Adon 1962). לרוב, לא היו אלה הממצאים היחידים במערה ולא תמיד אפשר היה לייחסם בוודאות למפלס חיים זה או אחר. לכן, גם אם נתגלו במערות שרידי בנייה, היה קושי לשייכם לתקופת הברזל. יתר על כן, מערות המגורים שימשו פעמים רבות גם בתקופות שלפני תקופת הברזל ולאחריה, למשל בנחל חבר ובנחל דוד (Aharoni 1961; 1962b; Avigad 1962; Bar Adon 1962).

בוואדי אל־מכוך העליון נחשפה מערה (׳מערת היזנובים׳) ובה שרידי בנייה, אך לא מבנה מוגדר. הממצא הקרמי כלל בעיקר סירי בישול שתוארכו לתקופת הברזל (הירשפלד וריקלין תשס״ב:18, מערה 11). בג׳בל אבו סרג׳ נמצאו כמה מערות ובהן שרידי בנייה דלים ששימשו כנראה לפרקי זמן קצרים — אחת מהן היא מערת העמוד שנמצאו בה כלי חרס אופייניים לשלהי תקופת הברזל (פייג תשס״ב). באזור נחל קומרן חפר האב דה וו מערה עשירה בכלי חרס שתוארכו לתקופת הברזל; גם בה נמצאו שרידי בנייה דלים שזוהו בקושי (איברהים תשס״ב).

ספר המדבר בתקופת הברזל 2

בצפון־מזרח ירושלים, לא רחוק מהר הזיתים נמצאו 30 אתרים מתוך כ־160 אתרים מתקופת הברזל 2 שנתגלו בשטח השיפוט של ירושלים, ו־30 אתרים מתוך 70 אתרי תקופת הברזל שנמצאו בשטח שמחוץ לתחום השיפוט של העיר (קלונר תשס״ב: מפה 2; דינור ופייג תשנ״ג:351–418, מפה 6 בעמ׳ 450). בוואדי קדום, סמוך למערה שנחפרה, נחשפה מערת מגורים ללא שרידי בנייה בתוכה (קלונר תשס״ב: אתר 430). מערות נוספות, מתקני חציבה ובורות מים נחשפו באזור; כל השרידים לא תוארכו

(קלונר תשס״ב: אתרים 491–495). המערה הנדונה היא מערת המגורים היחידה מתקופת הברזל שנמצאה באזור.

תקופת הברזל 2 היא תקופת פריחה באזור זה, שמצפון־מזרח להר הזיתים. אתרים גדולים, כגון חזמא וענתא, הדרכים המובילות אליהם וחורבות עשירות בשרידי מבנים ומתקנים, כגון דיר א־סיד, ח׳רבת אל־חירבה ואל־חירבה, נמצאים במרחק הליכה קצר מהר הזיתים. על סמך הימצאותם של ח׳רבת אל־חרייב ואתרים נוספים סמוך לכביש ירושלים–יריחו, נראה שכביש זה עובר בתוואי קדום ששימש בתקופת הברזל. בתקופה זו ההתיישבות הגיעה עד גבול המדבר. ריכוזי האתרים מעידים שאחת הדרכים שהוליכה מיריחו לירושלים עברה בהר הזיתים.

מצפון־מזרח להר הזיתים נמצאו כמה אתרים קטנים; במרביתם נמצאו מערות מגורים, ובכולן נמצאו כלי חרס משלהי תקופת הברזל (דינור ופייג תשנ״ג: אתרים 436, 441, 443—446, 463, 486). בח׳רבת אבו מוסרח, כחצי קילומטר ממזרח לענתות, נחשפה מערת מגורים גדולה ששימשה גם לקבורה, ונמצאו בה כ־170 כלי חרס המתוארכים לתקופת הברזל (דינור ופייג תשנ״ג: אתר 510; Peleg and Yezerski 2004). במערת מגורים בנוקדים, מצפון־מזרח לתקוע, נמצאו שרידי בנייה. קירות התמך (גובה 1 מ׳), שנועדו למנוע את קריסת המערה, צמצמו את שטחה. כלי החרס שנמצאו על רצפתה תוארכו למאות הח׳–הז׳ לפסה״נ. מערה זו הייתה חלק ממכלול מגורים, שכלל ארבעה מבנים ומערה; האחרונה שימשה כנראה מחסן (Peleg 2004:196, 198–199).

המערה בהר הזיתים יוצאת דופן בהשוואה למערות שצוינו לעיל. איכות הבנייה של המבנה שנמצא בתוכה, הספסלים לאורך קירותיו וההקפדה על שילוב הקירות בסלע הטבעי של המערה מעידים על בנייה לצורך מסוים. יש לציין שקירות התמך (W1, W2) וחדר המבואה (L439), שנוספו למבנה בשלב ב׳, בנויים אף הם היטב. דיירי המערה לא הסתפקו בחלל הטבעי, אלא טרחו ובנו עוד קירות ששיוו לו צורה של חדר בנוי. כלי החרס שנמצאו במערה נועדו לשימוש ביתי.

למה שימשה המערה?

ייתכן שהמערה שימשה מבנה מרכזי מוגן להתכנסות. לצורך זה כנראה נחצבו ונבנו הספסלים. ספסלים צמודים לקירות ידועים ממקדשים או ממבני פולחן. מעגל האבנים שנמצא בתוך המבנה פונה למערב, לכיוון ירושלים ולהר הבית, אך בניית קירות התמך משלב ב׳, אף הוא מתקופת הברזל 2, ביטלה את חלקו המערבי של מעגל האבנים. במבנה ובסביבתו לא נמצאו חפצי פולחן ולכן אפשר שהוא שימש להתכנסות שאינה קשורה בהכרח לפולחן.

אפשרות אחרת היא שהמבנה שימש מחסן, שכן הקרירות במערה מתאימה לשמירת מזון. מערה הסמוכה למבנה מגורים — אפשר ששימשה מחסן, אך מבני מגורים לא נחשפו באזור ואדי קדום. אולם, מדוע להשקיע בבניית מחסן? אף הממצא המועט אינו מעיד על כך. ייתכן שרק בשלב מאוחר הוסב המבנה למחסן. אפשרות נוספת היא שהמערה שימשה למגורי משפחה, עירונית במקורה, שהעתיקה את הרגלי מגוריה למערה.

אי אפשר לקבוע בוודאות למה שימשה המערה בהר הזיתים, אך אין ספק שהיא הייתה חלק ממערך ההתיישבות לאורך הדרך מיריחו לירושלים בשלהי המאה הח׳, ובעיקר במאה הז׳ לפסה״נ, לאחר מסע סנחריב (701 לפסה״נ), כפי שעולה מהממצא הקרמי.

הערות

[1] בחודשים דצמבר 2002 ומרס–אפריל 2003 נערכה חפירת הצלה בא־שייח, הר הזיתים (הרשאה מס׳ A-3792), לקראת בנייה במקום. החפירה נערכה מטעם רשות עתיקות ובמימון עיריית ירושלים, בניהולה של נורית פייג. סייעו תאופיק דעאדלה ובלאל טורי, אבי האג׳יאן (מדידות), טניה קורנפלד (סרטוט), קלרה עמית ומריאנה סלצברגר (צילום), רוני גת (רפאות) ואירנה לידסקי (ציור כלי חרס).

[2] המערה לא נחפרה אלא נוקתה בלבד.

הפניות

אהרנשטם א׳ תשס״ב. סקר וחפירות במערות שבמצוק ג׳בל קרנטל, בין ואדי אבו סרג׳ לערוץ חלק א־רמאנה. **עתיקות** 41(1): 91–104.

איברהים פ׳ תשס״ב. החפירה במערה XII/49. **עתיקות** 41(1): 201–205.

איזנברג ע׳ תשנ״ד. נחל רפאים — כפר מתקופת הברונזה בדרום־מערב ירושלים. **קדמוניות** 103–104: 82–95.

דינור א׳ ופייג נ׳ תשנ״ג. הסקר בחלקה המזרחי של מפת ירושלים (גיליון 13–17). בתוך י׳ מגן וי׳ פינקלשטיין, עורכים. **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**. ירושלים. עמ׳ 341–427.

הירשפלד י׳ וריקלין ש׳ תשס״ב. סקר וחפירות במערות שבוואדי אל מכוך העליון. **עתיקות** 41(1): 9–32.

וקסלר ל׳ תשס״ב. מבואות. **עתיקות** 41(1): v–xv.

פייג נ׳ תשס״ב. החפירה במערה 11/IV (׳מערת העמוד׳). **עתיקות** 41(1): 85–90.

קלונר ע׳ תשס״ב. **סקר ירושלים: האזור הצפוני־המזרחי** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

Aharoni Y. 1961. The Caves of Naḥal Ḥever. *‘Atiqot* (*ES*) 4:148–162.

Aharoni Y. 1962a. *Excavations at Ramat Raḥel* II: *Seasons 1959–1960*. Rome.

Aharoni Y. 1962b. The Expedition to the Judean Desert, 1961, Expedition B: The Cave of Horror. *IEJ* 12 (3–4):185–199.

Albright W.F. 1933. *The Excavation of Tell Beit Mirsim* IA: *The Bronze Age Pottery of the Fourth Campaign* (*AASOR* 13). New Haven. Pp. 55–127.

Avigad N. 1962. The Expedition to the Judean Desert, 1961, Expedition A: Naḥal David. *IEJ* 12 (3–4):169–183.

Bar Adon P. 1962. The Expedition to the Judean Desert, 1961, Expedition C: The Cave of the Treasure. *IEJ* 12 (3–4):208–214.

Beit-Arieh I. 1995. *Ḥorvat Qitmit: An Edomite Shrine in the Biblical Negev* (Tel Aviv University Institute of Archaeology Monograph Series No. 11). Tel Aviv.

Clermont-Ganneau C. 1874. The Jerusalem Researches. *PEFQSt* 6:7–10.

Clermont-Ganneau C. 1896–99. *Archaeological Researches in Palestine During the Years 1873–1874* I, II. London.

De Groot A. and Ariel D.T. 2000. Ceramic Report. In D.T. Ariel ed. *Excavations at the City of David 1978–1985* V (Qedem 40). Jerusalem. Pp. 91–154.

Edelstein G. 2000. A Terraced Farm at Er-Ras. *‘Atiqot* 40:39–64.

Feig N. 1996. New Discoveries in the Rephaim Valley, Jerusalem. *PEQ* 128:3–7.

Feig N. 2003. Excavations at Beit Ṣafafa. *‘Atiqot* 44:191–238.

Gitin S. 1990. *Gezer* III: *A Ceramic Typology of the Late Iron Age II, Persian and Hellenistic Periods.* Jerusalem.

Holladay J.S. Jr. 1976. Of Sherds and Strata: Contributions Towards an Understanding of the Archaeology of the Divided Monarchy. In F.M. Cross, W.E. Lemke and P.D. Jr. Miller eds. *Magnalia Dei: The Mighty Acts of God: Essays on the Bible and Archaeology in Memory of G. Ernest Wright.* Garden City, N.Y. Pp. 253–293.

Kenyon K. 1966. Excavations in Jerusalem, 1965. *PEQ* 98:73–88.

Mazar A. and Panitz-Cohen N. 2001. *Timnah (Tel Batash)* II (Qedem 42). Jerusalem.

Mazar B., Dothan T. and Dunayevsky I. 1966. *‘Ein Gedi: The First and Second Seasons of Excavation, 1961–1962* (*‘Atiqot* [*ES*] 5). Jerusalem.

Mazar E. and Mazar B. 1989. *Excavations in the South of the Temple Mount: The Ophel of Biblical Jerusalem* (Qedem 29). Jerusalem.

Peleg Y. 2004. An Iron Age Site at Noqdim. In Y. Magen, D.T. Ariel, G. Bijovsky, Y. Tzionit and O. Sirkis. *The Land of Benjamin* (JSP 3). Jerusalem. Pp. 189–201.

Peleg Y. and Yezerski I. 2004. A Dwelling Cave at Kh. Abu Musarrah. In Y. Magen, D.T. Ariel, G. Bijovsky, Y. Tzionit and O. Sirkis. *The Land of Benjamin* (JSP 3). Jerusalem. Pp. 107–156.

Rapuano Y. and Onn A. 2004. An Iron Age Structure from Shu‘afaṭ Ridge, Northern Jerusalem. *‘Atiqot* 47:119–129.

Saller S.J. 1957. *Excavations at Bethany (1949–1953)*. Jerusalem.

Seligman J. 1994. A Late Iron Age Farmhouse at Ras Abu Ma‘aruf, Pisgat Ze’ev A. *‘Atiqot* 25: 63–75.

Tufnell O. 1953. *Lachish* III *(Tell ed-Duweir): The Iron Age.* London.

Vincent H. 1902. Le tombeau a ossuaries du Mont des Oliviers. *RB* 11:277–280.

Zimhoni O. 1985. Iron Age Pottery from Tel ‘Eton. *Tel Aviv* 12:63–90.

Zimhoni O. 1990. Two Ceramic Assemblages from Lachish III and II. *Tel Aviv* 17:3–52.

AN IRON-AGE II DWELLING CAVE ON THE MOUNT OF OLIVES, JERUSALEM

NURIT FEIG
(PP. 41–60)

Salvage excavations prior to development works were carried out in December 2002 and in March–April 2003, in the ash-Sheikh neighborhood on the southern ridge of the Mount of Olives above Naḥal Kadum (map ref. NIG 22370–78/63122–30; OIG 17370–78/13122–30). The excavations uncovered the remains of a dwelling cave, a burial cave and an area of hewn rock (Plan 1).

The sanctity in which the Mount of Olives is held by the three monotheistic religions and its location overlooking the Temple Mount have led to frequent surveys of the area in the past. Previous surveys recorded mainly caves and installations, dating predominantly from the Byzantine period.

Area A

In the north of the site, a natural cave was discovered, whose ceiling had collapsed, probably in antiquity. Inside the cave, a structure (7.25 × 7.50 m) was built, the walls of which adjoined the side of the cave (Plan 2; Fig. 1). The cave had a beaten-earth floor, about 5–7 cm thick, containing pottery sherds. The only entrance to the structure was through W4 in the north. Two phases were uncovered in the cave, both from Iron Age II.

Phase A. A structure with benches was partially built and partially hewn in the rock. In the southwestern corner of the structure was a round, stone-built installation (diam. 1.8 m; Fig. 2). Near the entrance in W4, a shallow, irregularly shaped pit contained fragments of plaster and eighth-century BCE pottery (Fig. 3).

Phase B. Following the partial collapse of the walls and the ceiling, two curved retaining walls (W1, W2) were built in order to support the ceiling. One wall (W3) was thickened to strengthen it. As a result, the fill covered part of the installation. A small room with a cobbled floor was added in the entrance area (L439; Figs. 4–6).

One bowl, dated to MB II, was found outside the cave (Fig. 8), while the many pottery vessels found on the floor of the structure can be dated to Iron II (eighth–seventh centuries BCE; Figs. 9–12).

Area B

This area was located 50 m southeast of Area A. Cuts in the bedrock, probably the result of quarrying, were uncovered here (Plan 3). An exposed rock-hewn burial cave (Plan 4; Fig. 7), with a single burial chamber (3 × 3 m), was surveyed and cleaned. No pottery sherds were found in this area.

The dwelling cave on the Mount of Olives is a unique phenomenon. The quality of its construction, the benches along the walls and the combination of the structure with the natural rock indicate that it was constructed for a specific purpose. The pottery was domestic in nature, with no sign of ritual elements. The cave should be considered part of the late Iron II settlement array along the road from Jericho to Jerusalem during the end of the eighth–seventh centuries BCE, post-dating Sennacherib's campaign to Judah.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.

Plan 1. Excavation areas.

Plan 2. Area A, dwelling cave, plan and sections.

Fig. 2. General view of the cave and the excavations, looking east.

Fig. 3. The circular stone installation (L446), looking west.
Fig. 4. Floor of the building and the pit cutting into it, looking east.
Fig. 5. Retaining W1, cutting into W3 and the bench along the wall looking west; to left: the stone installation.
Fig. 6. The entrance room (L439), looking east.
Fig. 7. The entrance and the steps, looking west.
Plan 3. Area B, rock-hewn area.
Plan 4. Area B, burial cave, plan and sections.
Fig. 8. The burial cave, looking northeast.
Fig. 9. Pottery from Iron Age II.
Fig. 10. Pottery from Iron Age II.
Fig. 11. Pottery from Iron Age II.
Fig. 12. Pottery from Iron Age II.
Fig. 13. Middle Bronze II bowl (L423, 426).